

4. Η παιδαγωγική ατμόσφαιρα

1. Η έννοια της παιδαγωγικής ατμόσφαιρας.....	44
2. Το συναίσθημα της ασφάλειας στην πρώτη παιδική ηλικία ..	44
3. Η χαρούμενη διάθεση του παιδιού	46
4. Η αγάπη και η εμπιστοσύνη του παιδαγωγού	48
5. Η υπομονή	51

1. Η έννοια της παιδαγωγικής ατμόσφαιρας

Όταν θελήσει κάποιος να συλλάβει σωστά την αγωγή μέσα στα πλαίσια της μεγαλύτερης συνάφειας της ανθρώπινης ζωής, τότε αποκτούν μια βαθύτερη σημασία η γενική ψυχική διάθεση του ανθρώπινου περιβάλλοντος, που σ' αυτό οφείλει να διαδραματίζεται η αγωγή, και η συναισθηματική κατάσταση των προσώπων που συμμετέχουν σ' αυτή, δηλ. του παιδαγωγούμενου παιδιού, καθώς και του ενήλικου που παιδαγωγεί, γιατί είναι φανερό ότι, για να πετύχει η αγωγή, απαιτείται ένα εντελώς συγκεκριμένο ψυχικό κλίμα (seelisches Klima) στο ζωντανό περιβάλλον και μια εντελώς ορισμένη συναισθηματική διάθεση των ανθρώπων, που συμμετέχουν σ' αυτή. Κάνω λόγο γενικά για μια παιδαγωγική ατμόσφαιρα (die pädagogische Atmosphäre) και σαν τέτοια αντιλαμβάνομαι το σύνολο των συναισθηματικών ιδιοτεροτήτων, των διαθέσεων και των σχέσεων της συμπάθειας και αντιπάθειας, που μ' αυτές σαν σκηνικό διαδραματίζεται η αγωγή.¹

Αυτή η παιδαγωγική ατμόσφαιρα έχει μια εντελώς πρωταρχική σημασία για την επιτυχία της αγωγής. Χαρακτηρίζει όχι μόνο ευνοϊκές περιστάσεις, που η παρουσία τους διευκολύνει την αγωγή ή δυσμενείς συνθήκες, που τη δυσχεραίνουν, αλλά και που στην ανάγκη γινόταν και χωρίς αυτές τις προωθητικές περιστάσεις ή εκείνες τις παρακωλυτικές συνθήκες. Πολύ περισσότερο εκφράζονται πέρα για πέρα απαραίτητοι όροι, που πρέπει να έχουν πραγματοποιηθεί, κάθε φορά που οφείλει η αγωγή να φτάσει στο σκοπό της και που η απουσία της καταδικάζει εκ των προτέρων κάθε προσπάθεια για αγωγή.

Δυστυχώς πολύ λίγο έχει δοθεί προσοχή από τη μέχρι τώρα παιδαγωγική στην επίδραση αυτών των συναισθηματικών παραγόντων και σχεδόν σπανίζει μια συστηματική έρευνα.

2. Το συναίσθημα της ασφάλειας στην πρώτη παιδική ηλικία

Η βασική μορφή μιας τέτοιας, παιδαγωγικά καρποφόρας ατμόσφαιρας, είναι στις πρώτες κιόλας αρχές της πρώιμης εξέλιξης του παιδιού το συναίσθημα της ασφάλειας μέσα στο προστατευτικό περιβάλλον του σπιτιού και της οικογένειας, η ενστικτώδης γνώση ότι μπορεί το παιδί να κινείται σίγουρο μέσα σ' ένα πολύ γνωστό και οικείο κόσμο. Ένα τέτοιο συναίσθημα σιγουριάς είναι απαραίτητο, για να μπορέσει το παιδί να αναπτυχθεί με το

* Die originale Paginierung des Erstdrucks ist beibehalten.

¹ OTTO FRIEDRICH BOLLNOW. Die pädagogische Atmosphäre. Untersuchungen über die gefühlsmässigen zwischenmenschlichen Voraussetzungen der Erziehung. Anthropologie und Erziehung, 12ος τόμος, Heidelberg 1964, 3η έκδ. 1968.

σωστό τρόπο. Ταυτόχρονα, αν εξετασθεί το θέμα με μεγαλύτερη ακρίβεια, φαίνεται ότι συμβαίνει το εξής, ότι δηλ. ένα τέτοιο συναίσθημα ασφάλειας στο μικρό παιδί μπορεί να αναπτυχθεί μόνο με την προσωπική σχέση προς έναν άλλο συγκεκριμένο και αγαπημένο άνθρωπο, κατά κανόνα βέβαια προς τη μητέρα. Εμπειρίες σε ιδρύματα έχουν οδηγήσει στο συμπέρασμα, ότι παιδιά που, κατά τα άλλα, έχουν την καλύτερη φροντίδα, αλλά προερχόμενα από ένα ανώνυμο διάμεσο, δηλ. από συχνά εναλλασσόμενα πρόσωπα που το φροντίζουν, χωρίς τη σταθερή αναφορά σε έναν ορισμένο άνθρωπο, ότι αυτά τα παιδιά, πέρα από την καθυστέρηση τους απέναντι στους συνομιλήκους τους αρνούνται την επαφή με το περιβάλλον, παραμένουν απαθή, και μάλιστα ότι η θνησιμότητα σ' αυτά ξεπερνάει πολύ το συνηθισμένο μέσο όρο.²

Με ένα πολύ ωραίο τρόπο, ο Pestalozzi έχει εκθέσει το πώς το παιδί αποκτά την όλο εμπιστοσύνη συμπεριφορά προς τον κόσμο διαμέσου της γεμάτης από αγάπη και εμπιστοσύνη, ευγνωμοσύνη και υπακοή συμπεριφοράς προς τη μητέρα.³ Ο παιδίατρος A. Nitschke έχει εξάρει επανειλημμένα στις ημέρες μας τη σημασία της εμπιστοσύνης για την ανάπτυξη του παιδιού κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του. «Η μητέρα», γράφει, «δημιουργεί για το παιδί της με τη γεμάτη φροντίδα αγάπη της ένα χώρο εμπιστοσύνης, αξιοπιστίας, καθαρότητας. Ό,τι έχει συμπεριληφθεί σ' αυτόν γίνεται οικείο, πολυσήμαντο, αξιόπιστο και προσιτό».⁴ Επομένως, δεν πρόκειται μόνο για ένα γενικό ευεργετικό για την ανέλιξη των δυνάμεων του παιδιού ψυχικό κλίμα, αλλά πέρα απ' αυτό, συμπεριλαμβάνει με ένα πολύ συγκεκριμένο τρόπο την κατανόηση του κόσμου και των πραγμάτων, που συναντώνται σ' αυτόν, και που έχουν αποκαλυφθεί με τη μεσολάβηση ενός αγαπημένου και έμπιστου ανθρώπου. Και συνεχίζει ο Nitschke: «εδώ έχουν τις ρίζες τους οι δυνάμεις της κατανόησης, που καθιστούν δυνατή στο παιδί την προσέγγιση του κόσμου και των πραγμάτων».⁵

Σήμερα έχουμε τη σκληρή εμπειρία πως ένας τέτοιος άσπιλος κόσμος είναι μια ψευδαίσθηση, αφού ο κόσμος μας, αντίθετα, είναι σκοτεινός και ανησυχητικός και η ζωή μας κάθε στιγμή απειλείται από κινδύνους. Μα και στον κόσμο του παιδιού εμφανίζονται αρκετά νωρίς τα άγχη μπροστά στο σκοτάδι και το δαιμονικό. Και πρέπει, μια για πάντα, νωρίτερα ή αργότερα, αυτό το συναίσθημα της ασφάλειας στο μικρό παιδί κάποτε να χαθεί, αμέσως μόλις το παιδί ανακαλύψει ότι ακόμη και η πιο φιλόστοργη μητέρα και ο πιο ισχυρός πατέρας παραμένουν άνθρωποι ατελείς, πως οι ίδιοι είναι φορτωμένοι με λάθη και πως δεν είναι σε θέση να προσφέρουν καμιά απόλυτη προστασία απέναντι στην απειλή του κόσμου. Το παιδί αισθάνεται τότε πως έχει εγκαταλειφθεί και πως έχει παραδοθεί αβοήθητο σ' αυτές τις απειλές.

Έτσι ακολουθεί μια μεγάλη κρίση στη ζωή του αναπτυσσόμενου ανθρώπου. Πρέπει αυτός να μάθει με άλλο τρόπο να εξασφαλίσει στον εαυτό του στήριγμα απέναντι στις απειλές. Αυτό είναι ένα πολύ δύσκολο έργο, το ίδιο το έργο της ωρίμανσης και της ανεξαρτοποίησης. Σχετικά μ' αυτό πρέπει να επανέλθουμε περισσότερο αναλυτικά.⁶ Και όμως παραμένει βέβαιο το ότι παρ' όλους αυτούς τους κλονισμούς η οικοδόμηση ενός τέτοιου

² RENÉ A. SPITZ. Über psychosomatischen Epidemien des Kindesalters und vorbeugende Psychiatrie. Στο: *Psyche. Eine Zeitschrift für Tiefenpsychologie und Menschenkunde in Forschung und Praxis*, 4ο έτος έκδ. 1950, σ. 17 κ.ε.

³ JOHANN HEINRICH PESTALOZZI. *Wie Gertrud ihre Kinder lehrt. Sämtliche Werke*. Έκδ. από τους A. Buchenau, E. Spranger, H. Stettheimer. Berlin und Leipzig 1927 ff. 13. Band σ. 350.

⁴ ALFRED NITSCHKE. *Das verwaiste Kind der Natur. Ärztliche Beobachtungen zur Welt des jungen Menschen*. Έκδ. από τον August Nitschke. Forschungen zur Pädagogik und Anthropologie, 5ος τόμος, Tübingen 1962, 2η έκδ. 1968, σ. 13.

⁵ NITSCHKE, όπου αναφέρθηκε, σ. 13.

⁶ Πρβλ. και σ. 88 κ.ε.

κόσμοι, που εμπνέει σιγουριά στο μικρό παιδί, δεν αναιρείται. Αν και αυτός ο «άγιος κόσμος» πρέπει, μάλιστα αναγκαία, κάποτε και να συντριβεί, όμως παραμένει παρ' όλα αυτά σημαντικό -και μάλιστα αποφασιστικά σημαντικό- το ότι το παιδί μπορεί να κάνει τα πρώτα βήματα της ανάπτυξής του μόνο μέσα σε μια τέτοια προστατευτική ατμόσφαιρα' γιατί μόνο σ' αυτή μπορούν να ανελιχθούν οι δυνάμεις, που αργότερα θα είναι σε θέση να αναλάβουν τον αγώνα ενάντια στις απειλές ενός εχθρικού κόσμου. Γι' αυτό και οι σκέψεις του Fröbel για ένα συμβολικό κόσμο τελειότητας, για ένα "Kindergarten" απομονωμένο με φράχτη από τον σκληρό εξωτερικό κόσμο, δεν παραμερίζονται μ' ένα συγκαταβατικό χαμόγελο, ακόμη και σήμερα, που ο χαρακτήρας του κόσμου μας μπροστά στην απειλή του χάους έχει αποδειχτεί καθαρά πως είναι για μας γεμάτος βάσανα. Πολύ περισσότερο διατηρούν ακόμη και σήμερα -και μάλιστα σήμερα- ένα ανυπέρβλητο νόημα.⁷

Αν σ' αυτό το σημείο συνοψίσουμε, τότε προκύπτει μια τριπλή διάθρωση της ανθρώπινης ανάπτυξης και των προβλημάτων της αγωγής, που προκύπτουν απ' αυτή:

1. Πρώτα υπάρχει η κατάσταση της σιγουριάς, στην αρχή της ζωής του παιδιού, η ατμόσφαιρα της ανέφελης εμπιστοσύνης που στηρίζει τα πάντα.
2. Αυτός ο κλειστός κόσμος πρέπει αναγκαστικά κάποτε να συντριβεί και ο άνθρωπος μέσα από συγκλονιστική κρίση βιώνει όλη την ανασφάλεια και την απελπιστική απώλεια της ύπαρξής του.
3. Απ' αυτό προκύπτει η αναγκαιότητα μιας νέας θεμελίωσης της ασφάλειας στη ζωή του, το ξανακέρδισμα ενός αξιόπιστου στηρίγματος μέσα στον κόσμο.

Αλλά αυτά τα τρία στάδια δεν πρέπει να κατανοούνται σαν μια απλή χρονική διαδοχή, ώστε το ένα να είναι ξεπερασμένο, μόλις ο άνθρωπος υπερπηδήσει στο επόμενο. Όταν η νηπιακή ενότητα κάποτε διασπαστεί, παραμένουν τα τρία στάδια σαν αλληλοσυγκρουόμενες πλευρές μιας βιοτικής συνάφειας, που πρέπει να συλλαμβάνεται ενιαία, αλλά και που κατά την ανάλυση πρέπει να την επεξεργαστούμε ξεχωριστό. Γι' αυτό και επανερχόμαστε για μια ακόμη φορά στην ανέφελη παιδαγωγική ατμόσφαιρα.

3. Η χαρούμενη διάθεση του παιδιού

Αν θεωρήσουμε αρχικά αυτή την κατάσταση από την πλευρά του παιδιού, τότε είναι αυτή η πρώτη και ύψιστη προϋπόθεση για μια ικανοποιητική ανάπτυξη, μια ευτυχισμένη και ανάλαφρη, απαλλαγμένη από κάθε άγχος και έγνοια, βασική διάθεση της ψυχής. Η ανάπτυξή της, η προστασία και η διατήρηση, αλλά και η επανασυγκρότησή της μετά από όλες τις αναπόφευχτες διαταραχές, είναι η ύψιστη απαίτηση προς τον παιδαγωγό. Γιατί, κυρίως από τον Heidegger, γνωρίζουμε ότι οι ψυχικές διαθέσεις δεν είναι με κανένα τρόπο ένα ασήμαντο παιχνίδι στην επιφάνεια της ψυχής, αλλ' ότι.

⁷ OTTO FRIEDRICH BOLLNOW. Von Arndt bis Fröbel. Der Pädagogik der deutschen Romantik, Stuttgart 1952, έκδ. 2η 1967, σ. 223 κ.ε., καθώς και KLAUS GIEL. Fichte und Fröbel. Die Kluft zwischen konstruierender Vernunft und Gott und ihre Überbrückung in der Pädagogik. Anthropologie und Erziehung, 3ος τόμος, Heidelberg 1959.

αντίθετα, αυτές εκφράζουν το υπόβαθρο-φορέα, που απ' αυτόν βασικά προκύπτουν όλες οι επί μέρους εκφάνσεις και καθορίζονται μόνιμα απ' αυτόν. Ο κόσμος και η ζωή δια μέσου αυτών αποκαλύπτονται πάντοτε με ένα ορισμένο τρόπο και αποκτούν το νόημα τους. Αυτές κατευθύνουν από τα πριν τον τρόπο που μ' αυτόν εμείς αντιλαμβανόμαστε τα πράγματα και τις καταστάσεις.⁸

Αυτό ισχύει προπαντός για τη βασική αντίθεση των ευχάριστων και δυσάρεστων, των προωθητικών και παρακωλυτικών διαθέσεων.⁹ Αυτές δημιουργούν, με την πόλωσή τους μια βασική αντίθεση, που μέσα σ' αυτή βρίσκεται τεταμένη η ζωή του ανθρώπου σε όλους τους τρόπους συμπεριφοράς της. Με τη μελαγχολική διάθεση σκοτεινιάζει ολόκληρη η ζωή του συγκεκριμένου ανθρώπου, αυτός δεν έχει πια τη δύναμη να αναλάβει και να διατηρήσει τις σχέσεις προς το περιβάλλον, ατονούν όλες οι μέχρι εκείνη τη στιγμή μετά το ξεδίπλωμά τους παρορμητικές δυνάμεις, ο άνθρωπος αποτραβιέται τότε εντελώς στον εαυτό του και ζει αδιάφορος και αμέτοχος μια μαραζωμένη ζωή. Αντίθετα όμως, μια χαρούμενη διάθεση αναζωογονεί ταυτόχρονα ολόκληρο τον άνθρωπο. Όλες οι παραγκωνισμένες δυνάμεις τώρα αφυπνίζονται για μια νέα ζωή. Ο ίδιος βρίσκει ξανά την επαφή με το περιβάλλον του και τη χαρά της προσωπικής του δραστηριότητας.

Αυτή η ποικιλότροπη επενέργεια των εκ διαμέτρου αντίθετων διαθέσεων είναι για την αγωγή θεμελιώδους σημασίας: γιατί ακόμη περισσότερο απ' ό,τι οι ενήλικες, εκτίθεται το παιδί που δεν έχει ακόμη αναπτυχθεί στις επιδράσεις των διαθέσεων. Ο παιδαγωγός πρέπει να στρέψει την προσοχή του στο εξής: να προσπαθήσει να ενισχύσει τις καρποφόρες ψυχικές διαθέσεις και αντίθετα να κρατήσει μακριά τις βλαβερές ή να βοηθήσει στην υπέρβασή τους. Η επίδραση των ψυχικών διαθέσεων ήταν κίονας πριν από πολλά χρόνια ξεκάθαρα γνωστή. Ήδη ο Comenius προειδοποιεί για τον εξωτερικό καταναγκασμό, που αμαυρώνει τη ζωή και αντίθετα θέλει να βλέπει το σχολείο σαν παιχνίδι- επίσης και ο Locke προσπαθεί να δημιουργήσει τη χαρά κατά τη μάθηση και απορρίπτει και αυτός τη μάθηση κάτω από εξωτερικό καταναγκασμό.

Αλλά αυτή η επίδραση δεν έχει επιπτώσεις μόνο στην επιτυχία της μάθησης, αλλά βαθύτερα και γενικότερα στην ανέλιξη όλων των δυνάμεων του ανθρώπου και μάλιστα ακριβώς εκεί που δημιουργείται χωρίς να είναι συνειδητή. Αυτή είναι η ευεργετική επίδραση της χαρούμενης ψυχικής διάθεσης στο σύνολο της. Προπαντός ο λογοτέχνης Jean Paul, που σ' αυτόν χρωστάμε μια σημαντική διδασκαλία αγωγής ("Erziehlehre"), το "Levana" του, έχει επανειλημμένα εξάρει την αναζωογονητική επίδραση μιας χαρούμενης ψυχικής διάθεσης. «Η φαιδρότητα» (die Freudigkeit), λέγει, «ανοίγει στο παιδί το σύμπαν που εισβάλλει και υποβοηθεί όλες τις νεαρές δυνάμεις να ανατείλουν σαν τις πρωινές ηλιαχτίδες».¹⁰

Το παραπάνω είναι τόσο σημαντικό για τον εξής λόγο: γιατί κάθε αγωγή, ιδιαίτερα η σχολική και η ιδρυματική αγωγή, εκτίθεται στον κίνδυνο να μεγαλοποιεί τη σοβαρότητα της ζωής και να παραγνωρίζει την αξία του παιχνιδιού. Αλλά έτσι πολύ εύκολα απλώνεται σ' αυτή μια άχαρη και μελαγ-

⁸ MARTIN HEIDEGGER. Sein und Zeit. Halle a.d. Saale 1927, σ. 134 κ.ε.

⁹ BOLLNOW. Das Wesen der Stimmungen, όπου αναφέρθηκε.

¹⁰ JEAN PAUL. Levana oder Erziehlehre. Werke. Έκδ. από τον E. Berend, 5ος τόμος, σ. 503.

χολική ατμόσφαιρα, που κάνει να χάνεται απ' τα παιδιά κάθε επιθυμία κι αγάπη για τη μάθηση και γενικά για προσωπική τους δραστηριότητα.

Εδώ θα έπρεπε να γίνουν στη συνέχεια επί μέρους διακρίσεις πολύ περισσότερες απ' ό,τι είναι δυνατό σ' αυτή τη θέση. Για παράδειγμα, διαφορετική είναι η επίδραση της απελπιστικής πλήξης από αυτή της θλίψης που μαραζώνει και πάλι διαφορετική απ' αυτή του βασανιστικού πόνου, που βίαια ανακαλεί τον άνθρωπο στον εαυτό του. Διαφορετική είναι π.χ. η σιωπηλή φιλήσυχη φαιδρότητα με τη διάθεση να αφήνει τον κόσμο να επιδρά καθαρός πάνω στον άνθρωπο, απ' το ξεχείλισμα της ευθυμίας, που με την τάση για την απόλαυση της ζωής απαιτεί ελεύθερη ενεργοποίηση όλων των δυνάμεων. Εδώ αποκαλύπτεται ένα ευρύ πεδίο παιδαγωγικά σημαντικών ερευνών, που όμως δεν μπορούν σ' αυτό το σημείο να εξεταστούν περισσότερο.

Ένα μόνο γνώρισμα ακόμη θα έπρεπε να τονιστεί ιδιαίτερα μέσα σ' αυτή τη συνάφεια. Αυτό είναι η στάση της παιδικής ύπαρξης απέναντι στο χρόνο. Λέγεται με πολλούς τρόπους, πως το μικρό παιδί ζει *τάχα* εξ ολοκλήρου στο παρόν και πως δεν έχει ακόμη καμιά στάση απέναντι στο μέλλον. Αλλά αυτό είναι λάθος. Αν και το παιδί πράγματι κάνει λίγα σχέδια για την επόμενη μέρα και έτσι εμφανίζεται προσανατολισμένο στο παρόν, όμως παρ' όλα αυτά ζει, αν δεν καταπιέζεται από κάποια εσωτερική πίεση, ατενίζοντας το μέλλον μ' ένα ευχάριστο συναίσθημα, που θα επιθυμούσα να το χαρακτηρίσω με τον όρο του «αυριανού» (*das Morgendliche*). Αυτό το συναίσθημα είναι ένα χαρούμενο υπαρξιακό άνοιγμα προς το μέλλον (*ein freudiges Geöffnet-sein in die Zukunft*), που ξανοίγεται σαν κάτι το ωραίο και το ευοίωνο μπροστά στον άνθρωπο.

Σ' αυτή τη διάθεση του αυριανού είναι ριζωμένες επομένως όλες οι έντονες προσδοκίες, που μ' αυτές το παιδί προσμένει κάθε τι το νέο στη ζωή του. Προσμένει με χαρούμενη προδιάθεση να δεχτεί κάθε νέο τόπο, που ελπίζει ότι θα γνωρίσει σ' ένα ταξίδι, αλλά επίσης και κάθε νέα διδακτέα ύλη, που μ' αυτή καταπιάνεται στο σχολείο. Μέσα του είναι πολύ βαθειά θεμελιωμένη η καταπληκτική προδιάθεση για οικειοποίηση και για μάθηση, που μ' αυτή το παιδί, εφ' όσον δεν χάνει το θάρρος του κάτω από εξωτερική πίεση, αντιμετωπίζει κάθε τι το νέο. Ποιο χρέος για τον παιδαγωγό να διατηρεί ζωντανή αυτή την προδιάθεση και να μην την αφήσει πρόωρα να μαραθεί! Απ' αυτό όμως προκύπτει και η σοβαρή υποχρέωση αυτές τις προσδοκίες να τις παίρνουμε στα σοβαρά, να τις γνωρίζουμε, για να τις αξιοποιήσουμε στη συνέχεια στο μάθημα με το σωστό τρόπο.

4. Η αγάπη και η εμπιστοσύνη του παιδαγωγού

Αλλά δεν πρόκειται μόνο γι' αυτή τη γενική ευνοϊκή για την ανάπτυξη ατμόσφαιρα. Εξίσου σημαντική και ίσως ακόμη πιο σημαντική είναι η συγκεκριμένη ανθρώπινη συμπεριφορά, που συνδέει τον κάθε παιδαγωγό με το κάθε παιδί χωριστά. Ο Nohl μ' αυτό το πνεύμα έκανε λόγο για μια

«παιδαγωγική σχέση» (der "pädagogische Bezug"), που δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την αγωγή.¹¹ Στην πρώτη θέση της τοποθετείται η γεμάτη αγάπη προσφορά στο κάθε παιδί χωριστά, που έχει ανάγκη από αγωγή. Αν και αυτό σε κάθε μια περίπτωση μπορεί να πάρει πολύ διαφορετικές μορφές, από το καθαρό δόσιμο χωρίς καμιά απαίτηση της μάνας προς το βρέφος, ως τις πιο σκληρές απαιτήσεις αργότερα στην παραπέρα μόρφωση, όμως σ' όλες αυτές τις μορφές ένα πράγμα είναι κοινό: Ό,τι βλέπουν το παιδί, πριν απ' όλες τις παιδαγωγικές προθέσεις, δηλ. πριν απ' όλες τις συνειδητές μορφοποιήσεις, πάνω απ' όλα μέσα στην ιδιομορφία του, όπως αυτό είναι και αναγνωρίζουν ότι δεν πλησιάζουν το παιδί με συγκεκριμένες δικές τους προσδοκίες ώστε ύστερα να απογοητεύονται, όταν αυτό εξελίσσεται διαφορετικά, αλλά του αφήνουν ελεύθερο το περιθώριο της δικής του ανάπτυξης.

Απαραίτητη προϋπόθεση αυτής της συμπεριφοράς παραμένει η εμπιστοσύνη (das Vertrauen). Μ' αυτήν εννοώ όχι μόνο τη γενική ατμόσφαιρα εμπιστοσύνης, που μέσα της αναπτύσσεται το μικρό παιδί, αλλά ακόμη καλύτερα την εντελώς συγκεκριμένη εμπιστοσύνη, που ο παιδαγωγός τρέφει αδιάκοπα για το κάθε παιδί χωριστά παρά τις κάποιες δυσκολίες και απογοητεύσεις· γιατί αυτή η εμπιστοσύνη έχει μια τεράστια δύναμη, που ενδυναμώνει και μορφώνει. Τις επιδόσεις, που γι' αυτές ο παιδαγωγός θεωρεί το παιδί ικανό, τις αναλαμβάνει το παιδί με χαρούμενο θάρρος, γιατί κι αυτό αποκτάει αυτοπεποίθηση.¹² Αλλά εάν ο παιδαγωγός δεν το θεωρεί ικανό, τότε αυτό το ίδιο δεν τολμά να πλησιάσει τις εργασίες του, οπισθοχωρεί και δεν μπορεί να δοκιμάσει τις δυνάμεις του. Ο N. Hartmann το έχει διαπιστώσει στην «Ηθική» του: Η εμπιστοσύνη έχει τέτοια δημιουργική δύναμη, ώστε ο,τιδήποτε κι αν αυτή πιστεύει για το ξένο πρόσωπο, να το δημιουργεί πραγματικά σ' αυτό». Και συνοψίζει: «Η εμπιστοσύνη μπορεί να μεταπλάσσει τον άνθρωπο». ("Der Glaube kann den Menschen umschaffen").¹³

Αυτή η συνάφεια έχει για την αγωγή μια τεράστια σημασία, που όμως δεν έχει τονιστεί σχεδόν καθόλου. Από τον τρόπο που ο παιδαγωγός προσβλέπει στο παιδί, προκύπτουν ταυτόχρονα οι κατευθύνσεις, που σ' αυτές στρέφεται η ανάπτυξή του. Όταν αυτός θεωρεί το παιδί έντιμο, αξιόπιστο, δραστήριο κ.ά., τότε ταυτόχρονα ξυπνούν και ισχυροποιούνται σ' αυτό οι αντίστοιχες ιδιότητες. Η εμπιστοσύνη του παιδαγωγού ισχυροποιεί στο παιδί τις καλές δυνάμεις, που αυτός θεωρεί δεδομένες μέσα του. Αλλά εξίσου ισχύει και το αντίστροφο: όταν ο παιδαγωγός θεωρεί το παιδί ψεύτη, τεμπέλη, ύπουλο κ.ά., τότε το παιδί δεν μπορεί να προβάλει καμιά αντίσταση και γίνεται αλάθητα επίσης ψεύτης, τεμπέλης, ύπουλος, όπως ο παιδαγωγός κακώς του το είχε υποβάλει.¹⁴

Αυτό θέτει τον παιδαγωγό μπροστά σε μια μεγάλη ευθύνη: Πρέπει να επιφυλάσσεται να παραδίνεται πρόωρα στις υποψίες του, γιατί με αυτή του τη γνώμη βλάπτει ταυτόχρονα την εξέλιξη του παιδιού και τη στρέφει προς την κατεύθυνση που υπέδειξε με τις υποψίες του. Πιο σωστά, πρέπει αυτός να μάθει, παρόλες τις απογοητεύσεις του, να ξαναβρίσκει κάθε φορά την

¹¹ Πρβλ. HELENE HERTZ. Die Theorie des pädagogischen Bezugs. Göttinger Studien, Heft 22, 1932.

¹² WERNER LOCH. Pädagogik des Mutes. Bildung und Erziehung, 18o έτος έκδ. 1965, σ. 1 κ.ε.

¹³ NICOLAI HARTMANN, όπου αναφέρθηκε, σ. 426 κ.ε.

¹⁴ Πρβλ. OTTO FRIEDRICH BOLLNOW. Wesen und Wandel der Tugenden (Ullstein-Bücher), Frankfurt a.M. 1958, σ. 175 κ.ε.

εμπιστοσύνη του προς το παιδί, γιατί μόνο κάτω από την προστασία αυτής της εμπιστοσύνης μπορεί αυτό να εξελιχθεί θετικό. Αυτή δεν είναι καθόλου τυφλή εμπιστοσύνη (έτσι όπως υπάρχει μερικές φορές τυφλή μητρική αγάπη). Ο παιδαγωγός γνωρίζει, ότι η εμπιστοσύνη του είναι ένα τόλμημα (eign Wagnis), που μπορεί επίσης να αποτύχει, ιδιαίτερα τότε όταν δείχνει ξανά την εμπιστοσύνη του μετά από σοβαρές απογοητεύσεις. Γιατί η αγωγή δεν είναι βέβαια επιχείρημα που μπορεί να προσχεδιαστεί, όπως ένα τεχνικό σχέδιο, που η επιτυχία του μπορεί να υπολογιστεί από τα πριν με κάποια βεβαιότητα.

Είναι λοιπόν η εμπιστοσύνη η απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία της αγωγής. Επειδή όμως η εμπιστοσύνη απευθύνεται προς κάποιον άνθρωπο, που είναι ελεύθερος στη συμπεριφορά του και που γι' αυτό και δεν μπορεί να υπολογίζεται από τα πριν, η εμπιστοσύνη δεν δρα με την αναγκαιότητα ενός φυσικού νόμου. Κάθε εμπιστοσύνη μπορεί να οδηγήσει επίσης σε απογοήτευση. Σε τέτοια περίπτωση αποτυχαίνει ο παιδευτικός σκοπός και ο παιδαγωγός εμφανίζεται στα μάτια του πλήθους τις πιο πολλές φορές σαν ένας, που δεν έδειξε την απαιτούμενη προσοχή. Αυτή η εντύπωση όμως είναι λανθασμένη. Το θέμα δεν είναι ότι ο παιδαγωγός έκανε ίσως ένα λάθος που θα μπορούσε να το αποφύγει προσέχοντας περισσότερο, αλλά το αντίθετο: Αυτός πρέπει σε επόμενη περίπτωση να συμπεριφερθεί ακριβώς το ίδιο· γιατί το τόλμημα ανήκει άμεσα στην ίδια την ουσία της αγωγής, και ο παιδαγωγός που δεν κλείνει τα μάτια του μπροστά στους κινδύνους που το επάγγελμα του προϋποθέτει, πρέπει να το επωμίζεται συνειδητά. Ακόμη και στην πιο σωστή παιδαγωγική ενέργεια συμπεριλαμβάνεται σχεδόν πάντοτε η δυνατότητα της αποτυχίας. Ο Nicolai Hartmann τονίζει τελείως δικαιολογημένα: «Η κάθε εμπιστοσύνη και η κάθε πίστη είναι ένα τόλμημα... ο εμπιστευόμενος αφήνεται στα χέρια εκείνου που εμπιστεύεται, ο ίδιος διακινδυνεύει».¹⁵ Απαιτεί λοιπόν η αγωγή με αυτή την εμπιστοσύνη που πρέπει να προσφέρεται προκαταβολικά, ένα εξαιρετικά μεγάλο βαθμό προσωπικής προσφοράς (σε υποχρεώσεις).

Σ' αυτό τον κίνδυνο της απογοήτευσης πρέπει ο παιδαγωγός ολοένα να εκτίθεται συνειδητά· γιατί το ριψοκινδυνεύμα μιας τέτοιας εμπιστοσύνης δεν γίνεται να παραμεριστεί. Δεν βοηθάει σε τίποτε, όταν αυτός προσπαθεί να προσποιείται μια τέτοια εμπιστοσύνη μόνο από παιδαγωγικούς λόγους, δηλ. να λέει ότι έχει εμπιστοσύνη, ενώ στην πραγματικότητα έχει ακόμη επιφυλάξεις. Μια επιφανειακή προσποιητή εμπιστοσύνη είναι αναξιόπιστη και δεν μπορεί να οδηγήσει σε επιτυχία. Έχει αποτέλεσμα μόνο όταν προσφέρεται με απόλυτη ειλικρίνεια.

Αυτή η απαίτηση δημιουργεί και την ιδιαίτερη δυσκολία του επαγγέλματος του παιδαγωγού. Ο παιδαγωγός, σχετικά με την προσφορά που ζητούν απ' αυτόν, βρίσκεται διαρκώς με υπερβολικές υποχρεώσεις, και είναι απλά ανθρώπινα κατανοητό, όταν πολλοί παιδαγωγοί μετά από πολλές αποτυχίες και απογοητεύσεις παραιτούνται από τις προσπάθειες και κουρασμένοι ακόμη πιο πολύ ασκούν το επάγγελμά τους σαν απλή υπόθεση ρουτίνας. Αυτό δεν βλέπεται ίσως πολύ στο μάθημα, αλλά ως αληθινοί παιδαγωγοί είναι

¹⁵ NICOLAI HARTMANN. Ethik. Berlin und Leipzig 1926.

ακατάλληλοι· γιατί μια αγωγή που αγγίζει στα βάθη του τον νέο άνθρωπο, μια αληθινή αφύπνιση των σπουδαιότερων δυνάμεων μέσα του, μπορούν μόνο τότε να αποδώσουν, όταν ο παιδαγωγός, παρ' όλες τις αποθαρρυντικές εμπειρίες, αντλεί από τη δύναμη της ίδιας του της ψυχής το θάρρος για εμπιστοσύνη και μ' αυτή την εμπιστοσύνη ολοένα δεσμεύεται.

5. Η υπομονή

Για να μην αποθαρρύνεται όμως ο παιδαγωγός μετά απ' όλες τις δυσάρεστες συνέπειες και απογοητεύσεις χρειάζεται μια βαθειά σιγουριά μέσα του και υπομονή, που θεμελιώνεται σ' αυτή.¹⁶ Η υπομονή (die Geduld) είναι η μεγάλη αρετή του παιδαγωγού και η έλλειψη υπομονής, ένα από τα μεγαλύτερα λάθη του. Ο παιδαγωγός βρίσκεται πάντα στον κίνδυνο να γίνε-ται ανυπόμονος, ιδίως όταν οι μαθητές από αδεξιότητα και ανεπαρκή άσκη-ση στις εργασίες που τους ανατέθηκαν, δεν τελειώνουν έγκαιρα ή επίσης όταν γενικά η πρόοδός τους δεν ανταποκρίνεται στις παρατραβηγμένες προσδοκίες του, αλλά επίσης και όταν αυτοί, παρ' όλη την καλή τους θέλη-ση για βελτίωση, ολοένα ξαναπέφτουν στα παλιά τους λάθη. Κινδυνεύει τότε αυτός να καταστρέψει τα πάντα με την οργή του ή συνειδητά να διακό-ψει τις προσπάθειές του.

Μια τέτοια υπομονή που απαιτείται, είναι εντελώς διαφορετική από την απλή αδιαφορία, την ψυχρή αντικειμενικότητα, που δεν συγκινείται από τα γεγονότα. Πιο σωστά, βασίζεται σ' ένα προσεκτικό συμβάδισμα με την ανάπτυξη του παιδιού, χωρίς να πιέζει βιαστικά προς τα μπρος και να θέλει να δρέψει καρπούς, πριν αυτοί ωριμάσουν. Ο παιδαγωγός πρέπει πρώτα να μπορεί να περιμένει. Πρέπει, εάν επιτρέπεται αυτή η έκφραση, να ζει σε αρμονία με το χρόνο, χωρίς να θέλει να επισπεύδει την ανάπτυξη, αλλά και χωρίς να χάνει τη σωστή στιγμή. Αυτή η υπομονή απαιτεί φυσικά, σ' ένα μεγάλο βαθμό, το ξεπέρασμα του εαυτού μας. Ο υπομονετικός πρέπει να έχει μάθει να αφήνει κατά μέρος την προσωπική του θέληση και να αφήνει στην ανάπτυξη το δικό της χρόνο.

Μια τέτοια υπομονή είναι όμως δυνατή μόνο στον άνθρωπο, που πέρα απ' όλα τα επί μέρους επεισόδια και τις απογοητεύσεις, νιώθει σιγουριά, γιατί σε τελευταία ανάλυση νιώθει να τον γεμίζει μια ακατάλυτη εμπιστοσύ-νη απέναντι στον κόσμο και στη ζωή, που σ' αυτή εντάσσεται η κάθε επί μέρους ενέργεια του. Μια τέτοια ύστατη υπαρξιακή εμπιστοσύνη είναι η απαραίτητη βάση κάθε αγωγής, που χωρίς αυτή, η τελευταία θα 'πεφτε στο κενό χωρίς καμιά ελπίδα. Μόνον όποιος είναι ο ίδιος ασφαλής πάνω σ' αυτή τη βάση, μπορεί και να παιδαγωγεί με το σωστό τρόπο.

¹⁶ Πρβλ. BOLLNOW. Die pädagogische Atmosphäre, όπου αναφέρθηκε, σ. 56 κ.ε., καθώς και του ίδιου. Neue Geborgenheit. Das Problem einer Überwindung des Existentialismus, Stuttgart 1955, 3η έκδ. 1972, σ. 70 κ.ε.